Άθως Α. Δημοσθένους

ΑΧΡΙΔΑ: Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ «ΔΟΥΛΟΥ»

Στον Στέλιο Κ. Περδίκη

Ο 12ος αιώνας, η περίοδος της βασιλείας των Κομνηνών, ήταν μια εποχή κοινωνικο-πολιτικού μετασχηματισμού για το βυζαντινό κράτος. Η πορεία προς τον ουμανισμό, που είχαν χαράξει ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος[1] και οι Δούκες[2] είχε μπει σε διαδικασία καταστολής, αφού ο διαφωτισμός τροφοδοτούσε την αμφισβήτηση και αυτή με τη σειρά της τα ανατρεπτικά κηρύγματα που είχαν τη μορφή αιρετικών διδασκαλιών[3]. Στο πεδίο της ηθικής και της συμπεριφοράς, οι δυσδιάκριτες διαχωριστικές γραμμές που τόσο συχνά διαχώριζαν την Ορθοδοξία απ' την αίρεση προκάλεσαν το μεγαλύτερο εκνευρισμό και ανησυχία στους «αντιπροσώπους της τάξης», στην Εκκλησία και το κράτος[4]. Πέρα λοιπόν από τις συνοδικές καταδίκες και τους αναθεματισμούς, η καταστολή αποκτά ένα πιο βίαιο χαρακτήρα[5]. Αυτό βέβαια έγινε γιατί προφανώς σε κάποιες περιπτώσεις, η αμφισβήτηση που εξέφραζαν οι αιρετικές διδασκαλίες δεν θα μπορούσε να εξαλειφθεί, παρά μόνο με διωγμό ή και φυσικό αφανισμό, που θα επενεργούσε παραδειγματικά. Τέτοια ήταν η περίπτωση των Βογομίλων, που εξέφραζαν την αμφισβήτηση στην πιο απόλυτη και ασυμβίβαστη μορφή της[6]. Η αίρεση των Βογομίλων ήταν γι' αυτό —αλλά και για την ευρύτατη απήχηση που είχε— επικίνδυνη για τον αυτοκράτορα.

Ένα εύλογο ερώτημα που προκύπτει είναι σχετικό με την εκπόρευση των

1. Για το θέμα βλ. το έργο της Στ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ΄ Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ.Χ.)*, Αθήνα 2002, σ. 183 κ.ε.

2. Α. Δημοσθένους, *Μιχαήλ Ζ΄ Δούκας (1071-1078): Ο ανίκανος αυτοκράτορας;*, Θεσσαλονίκη 2004.

3. P. Magdalino, «Enlightenment and Repression in twelfth-century Byzantium. The evidence of the canonists», *Το Βυζάντιο κατά το 12ο αιώνα*, έκδ. N. Οικονομίδης, Αθήνα 1991, σσ. 357-373· R. Browning, «Enligtenment and repression in Byzantium in the twelfth centuries», *Past and Present* 69 (1975) 3-23.

4. D. Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 210.

5. Γενικά για τη βιαιότητα της εποχής βλ. A. Guillou, «Οι επίμεμπτοι της λαϊκής συνειδήσεως», *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, εκδ. Χ. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σσ. 49-66.

6. Λ. Μαυρομμάτης, «Οι περιθωριακοί στα Βαλκάνια», *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, εκδ. Χ. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, σσ. 20-22.

αιρετικών διδασκαλιών. Μήπως αυτές περιορίζονταν στην Κωνσταντινούπολη[7] και σε κάποια άλλα αστικά κέντρα ή είχαν επεκταθεί και στην επαρχία; Καμιά αμφιβολία δεν υπάρχει ότι τα αιρετικά ρεύματα είχαν απήχηση και στην επαρχία[8]. Βέβαια όταν αναφερόμαστε στην ύπαρξη αιρετικών διδασκαλιών στην επαρχία θα πρέπει ακριβώς να έχουμε υπόψη μας την παρατήρηση του Ζ. Γκιγιάρ, ο οποίος τονίζει ότι πέρα από τις αναφορές που υπάρχουν για την ύπαρξη αιρετικών διδασκαλιών σε συγκεκριμένα μέρη της αυτοκρατορίας, βλέπουμε ότι οι αιρέσεις μεταφυτεύονταν και υιοθετούνταν από τον οργανωμένο προσηλυτισμό που υπήρχε[9]. Οι αιρετικές διδασκαλίες είχαν τεράστια μεταδοτική δύναμη, πέρα από τον οργανωμένο προσηλυτισμό που αναφέρει ο Γκιγιάρ και που σίγουρα γινόταν. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να μεταφυτεύονται από το ένα μέρος στο άλλο. Η μαρτυρία του Θεόδωρου Βαλσαμώνος γι' αυτό το θέμα είναι χαρακτηριστική. Ο κανονολόγος του 12ου αιώνα εκφράζει το παράπονο ότι ενώ η καταστολή στη βασιλεύουσα έχει εδραιωθεί και όπως αναφέρει *ἕνα καὶ τυχόντα τοιοῦτον αἱρετικὸν εὑρίσκοντες ἐν τῇ βασιλευούσῃ διατρίβοντα, μεγάλως αὐτὸν κολάζομεν.* Αντίθετα, η επαρχία ήταν λιγότερο ελεγχόμενη από τις δυνάμεις της καταστολής και έτσι μαρτυρεί πως *ἀκέραια κάστρα τε καὶ χωρία Βωγομιλικὰ παραχωροῦμεν πλανάσθαι, καὶ μετὰ τῆς ἰδίας ἀποθνήσκειν αἱρέσεως*[10].

Σε ότι αφορά στις δυϊστικές αιρέσεις, πρέπει να είμαστε σίγουροι ότι είχαν εξαπλωθεί στο μεγαλύτερο τμήμα της αυτοκρατορίας, αν όχι σε όλη. Η περιοχή της Βουλγαρίας από τον 9ο αιώνα ήταν γεμάτη με Βογομίλους[11], η

7. E. Patlagean, «Byzantium in the Tenth and Eleventh Centuries», *A history of private life from pagan Rome to Byzantium*, ed. Ph. Ariès - G. Duby, Harvard 1994, σ. 619: *Repressive measures instituted by Alexios I Comnenus suggest how important the sect had become in Constantinople.*

8. Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση της Κύπρου [Α. Δημοσθένους, *Η βυζαντινή Κύπρος (965-1191). Υλικός και πνευματικός πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 137-146].

9. J. Gouillard, «L'hérésie dans l'empire byzantin jusq'au XII e siècle», *Travaux et Memoires* 1 (1965) 324.

10. *Σύνταγμα θείων και ιερών κανόνων*, έκδ. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής τ. 1-6, Αθήνα 1852-1859, τ. 1, σ. 246.

11. D. Obolensky, «Bogomilism in the Byzantine empire», *Actes du VI e Congrès International d'Études Byzantines*, τ. I, Paris 1950, σσ. 289-297· T. Okiç, «Les kristians (Bogomiles) de Bosnie», *Actes du X Congrès International d'Etudes Byzantines*, Instanbul 1957, σσ. 234-237· A. V. Soloviev, «Le problème du bogomilisme en Bosnie médiévale», *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, τ. β΄, Αθήνα 1955, σσ. 238-257. Η αίρεση των Παυλικιανών εμφανίστηκε στα Βαλκάνια, μέσα από τη Βουλγαρία, όπου προσπαθούσε να εδραιωθεί ο Χριστιανισμός και αντιπάλευε με την παλιά παγανιστική θρησκεία. Στην περιοχή αυτή οι Παυλικιανοί προσπάθησαν να προσηλυτίσουν τους τοπικούς πληθυσμούς, τον 9ο αιώνα. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι αιρετικοί ήταν ενάντιοι προς τους βυζαντινούς θεσμούς. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιστολή του Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Θεοφύλακτου Λεκαπηνού προς τον Τσάρο των Βουλγάρων Πέτρο μεταξύ του 933 και του 956, όπου ο ιεράρχης συμ-

Καππαδοκία «ανήκε» στους Μασσαλιανούς, η Μικρά Ασία είχε σημαντικό αριθμό Βογομίλων και Φουνδαγιαγητών[12]. Η Μακεδονία και πιο συγκεκριμένα η Φιλιππούπολη ήταν παραδοσιακό κέντρο των Παυλικιανών, αφότου μεταφυτεύθηκε η αίρεση αυτή στα Βαλκάνια[13]. Μάλιστα γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι αυτό ίσχυε και το 12ο αιώνα, αφού ο Θεόδωρος Πρόδρομος σε επιστολή του προς τον Μιχαήλ Ιταλικό, αρχιεπίσκοπο Φιλιππουπόλεως περί τα 1147, προσπαθεί να τον παρηγορήσει για τα όσα δεινά υφίσταται στη Φιλιππούπολη. Πρώτιστο και μεγαλύτερο δεινό είναι η εξάπλωση των αιρετικών Παυλικιανών —αλλά και άλλων ποικίλων αιρέσεων— και η παρουσία κάποιου Καμψορύμη, προφανώς του αρχηγού τους[14]. Τονίζει, μάλιστα, για να εμψυχώσει τον αρχιεπίσκοπο, πως *εἰ δὲ καὶ ἀκανθεώνες αἱρέσεων ὅλοι τὴν σὴν κληρουχίαν ὑλομανήσαντες περιέρπουσιν, ἀλλ' ἔχεις τὸ πῦρ ἐπαφεῖναι τούτοις τῆς διαλεκτικῆς ἀνάγκης καὶ αἴφνης αὐτίκα καταφλεγήσονται*[15].

Όταν ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός (1082-1118) εξαπέλυσε διωγμό σε βάρος των Βογομίλων, μετά τη σύλληψη και φυλάκιση του αρχηγού τους Βασιλείου, *τοὺς ἁπανταχοῦ γῆς μαθητὰς καὶ συμμύστας τοῦ Βασιλείου μεταπεμψάμενος*[16]. Αυτή η φράση, από την *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, προδίδει ότι ο Βογομιλισμός είχε εξαπλωθεί πολύ πέρα από την Κωνσταντινούπολη. Αποτελεί δε ένδειξη ότι, όταν η Κομνηνή αναφέρει *ἁπανταχοῦ γῆς*, δεν πρέπει να εννοεί μόνο τα παραδοσιακά κέντρα των Βογομίλων στη Μακεδονία, αλλά και άλλα μέρη της βυζαντινής επαρχίας. Αυτός ήταν άλλος ένας λόγος που έκανε την αίρεση των Βογομίλων ιδιαίτερα επικίνδυνη για την καθεστηκυία, άρχουσα κοσμική και εκκλησιαστική κοινωνική τάξη.

Όπως έχουμε πει πιο πάνω, έδρα των Βογομίλων ήταν η περιοχή της

βουλεύει τον Βούλγαρο ηγεμόνα να τιμωρεί τους αιρετικούς με την ποινή του θανάτου αν αυτοί είναι αμετάπειστοι στο να μεταστραφούν από τα αιρετικά δογματά τους. Διαβάζοντας την επιστολή αυτή αντιλαμβάνεται κανείς τη συνέχεια του Μανιχαϊσμού και του Παυλικιανισμού με άλλο περίβλημα, αφού ο Πατριάρχης προσδιορίζει την αίρεση αρχαία και ταυτόχρονα νεοεμφανισθείσα. Αυτή η νέα μορφή δυϊστικής αίρεσης πήρε την ονομασία Βογομιλισμός. Βλ. M. Loos, «Certain aspects du bogomilisme byzantin des XIe et XIIe siècles», *Byzantinoslavica* 28 (1967) 39-53· M. Loos, *Dualist heresy in the Middle Ages*, Prag 1974· M. Loos, «Le mouvement paulicien à Byzance», *Byzantinoslavica* 25 (1964) 67 κ.ε.· Obolensky, Κοινοπολιτεία, σσ. 203-204.

12. Gouillard, Empire, σ. 315· S. Runciman, *The Medieval Manichee*, Cambridge 1947, σ. 69· S. Antoljak, «"Häretische gemeinde" am Prespa-see (1096)», *Actes du XV e Congrès International d'Études Byzantines*, τ. IV, Athènes 1980, σσ. 11-18.

13. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, Anne Comnene, Alexiade, ed. B. Leib, τ. 1-3, Paris 1937-1945, τ. 3, σσ. 6-20.

14. R. Browning, «Unpublished correspondence between Michael Italicus, Archbishop of Philippopolis, and Theodore Prodromos», *Byzantinobulgarica* 1 (1962) 287-288.

15. Browning, *Italicus*, 287.24-26.

16. *Αλεξιάς*, τ. 3, σσ. 224.3-4.

Μακεδονίας. Ενδιαφέροντα στοιχεία μας δίνει σε επιστολές που έγραψε ο αρχιεπίσκοπος της Βουλγαρίας την εποχή του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, Θεοφύλακτος[17]. Ο Θεοφύλακτος γεννήθηκε στην Εύβοια περί τα 1050-1060[18]. Αργότερα μετέβη στην Κωνσταντινούπολη για ανώτερες σπουδές. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του γίνεται διάκονος της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας[19], αλλά κατόπιν διορίζεται από τον αυτοκράτορα Αλέξιο αρχιεπίσκοπος Αχρίδος. Στην Αχρίδα ο Θεοφύλακτος ανέπτυξε ένα εκτεταμένο δίκτυο επικοινωνίας με διάφορους σύγχρονούς του, μέσω αλληλογραφίας[20].

Στα τέλη του 11ου αιώνα με αρχές του 12ου, ο αυτοκράτορας Αλέξιος προωθεί διακεκριμένους κληρικούς στη διαποίμανση σημαντικών επαρχιών της αυτοκρατορίας, τις οποίες ταυτόχρονα ήθελε να ελέγχει και με αυτό τον τρόπο. Έτσι, σε κάποια χρονολογία που μας είναι άγνωστη, αλλά υπολογίζεται μεταξύ του 1085 και του 1092 ο Θεοφύλακτος έγινε αρχιεπίσκοπος Αχρίδος, πράγμα που του δημιούργησε τεράστιες ευθύνες, αφού, όπως παρατηρεί ο Ομπολένσκυ, η θέση του Θεοφύλακτου απαιτούσε την εξασφάλιση της υπακοής των Βουλγάρων στη βυζαντινή κυβέρνηση και παράλληλα τη διεκπεραίωση των τοπικών ποιμενικών υποχρεώσεων, απαιτούσε δηλαδή να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα[21]. Στο θρόνο της Αρχιεπισκοπής Αχρίδας, Α΄ Ιουστινιανής και πάσης Βουλγαρίας παρέμεινε περίπου μέχρι το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 12ου αιώνα[22].

Από τη θέση του Αρχιεπισκόπου ο Θεοφύλακτος έγραψε πολλές επιστολές. Σώζονται γύρω στις 130[23]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το θέμα που μελετούμε παρουσιάζει μια επιστολή (υπ. αρ. 120) που στέλνει στο μάγιστρο Ιωάννη Παντεχνή από τη Θεσσαλονίκη. Συνολικά έχει στείλει σε αυτόν και στο γιο του Μιχαήλ πάνω από 10 επιστολές, αν και μόνο αυτή, στην οποία θα αναφερθούμε έχει ως παραλήπτη τον Ιωάννη. Για τον Ιωάννη δεν γνωρίζουμε απολύτως τίποτα. Αλλά και για το γιο του οι πληροφορίες είναι ελάχιστες[24]. Στην αρχή της επιστολής ο Θεοφύλακτος αναφέρεται κοινότοπα στις

17. Γενικά βλ. M. E. Mullett, *Theophylact of Ochrid. Reading the letters of a Byzatine archbishop*, χ.τ. 1997· D. Obolensky, *Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες*, Αθήνα 1998, σσ. 53-132.

18. Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σ. 56.

19. Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σσ. 58-59.

20. Mullett, *ό.π.*.

21. Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σ. 55· Antoljak, *Häretiche*, σσ. 16-17.

22. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Έργα*, Théophylacte D'Achrida, *Discours, traites, poesies*, ed. P. Gautier, (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 16/1), Thessalonique 1980, σσ. 28-37.

23. Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σσ. 72-73.

24. Βλ. την εισαγωγή του εκδότη Θεοφύλακτος Αχρίδος, Επιστολές, Théophylacte d'Achrida, Lettres, ed. P. Gautier, (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 16/2), Thessalonique 1986, σσ. 104-105.

κακουχίες που αντιμετώπισε μέχρι να φτάσει στην Αχρίδα. Η περιγραφή ταλαιπωριών και ειδικά των στομαχικών διαταραχών του αρχιεπίσκοπου καταλαμβάνουν τους 28 από τους 48 στίχους της επιστολής[25].

Κατόπιν, στην επιστολή περιγράφεται η κατάσταση που αντιμετώπισε στην Αχρίδα ο Θεοφύλακτος. Αναφέρει: *Τὰ δὲ κατὰ τὴν Ἀχρίδα πάντα φόβων μεστὰ καὶ τὸ τοῦ Μόκρου μέρος —ὁ δὲ Μόκρος τῆς Ἀχρίδος τμῆμα— παρὰ τοῦ δούλου καὶ ἀποστάτου λελήϊσται. Ἡ δὲ Βαγορὰ —ὄρος δὲ αὕτη πάμμεγα καὶ τοῖς Βουλγαρικοῖς καὶ Δυρραχικοῖς ὄρεσι μεσιτεῦον— παρά τοῦ ἀντάρτου φυλάττεται καί, συνόλως εἰπεῖν, πάντῃ κακῷ ἐστήρικται. Ἀλλὰ θαρροῦμεν Θεῷ καὶ τοῖς τοῦ κρατίστου βασιλέως ἀγῶσιν ὅτι τῇ σαύρᾳ γοῦν ταύτῃ θαλφθείσῃ ταῖς τῶν εὐεργεσιῶν τοῦ βασιλέως ἀκτίσι καὶ διά τοῦτο κεφαλὴν ἀράσῃ οὐδ' ἔστιν ὅπου ἔσται κατάδυσις. Ὁ γάρ τοι πανσέβαστος σεβαστὸς καὶ πρωτοστράτωρ κῦρ Μιχαὴλ παρὰ τοῦ βασιλέως ἐστάλη ἐφ' ᾧ συλλέξαι τε ἄνδρας καὶ τῷ καθάρματι ἀντιτάξασθαι, καὶ δὴ συλλέγει καὶ δὴ προσβαλεῖ τε αὐτῷ καὶ τὴν χώραν αὐτοῦ ἐμβαλεῖ καὶ ὁ ἀμύνων Θεὸς ἥξει καὶ οὐ χρονιεῖ καὶ ὁ δοῦλος Ἱεροβοὰμ τῇ ἀποστασίᾳ κατὰ τοῦ Σολομῶντος χρόνους ἐπιβαλόμενος οὐδὲν πλέον δράσει τοῦ κακῶς βουλεύσασθαι. Ποθῶν δὲ βασιλείαν, ᾧ γῇ τοῦ δοῦλος βασιλέως ἀξιωθήσεται*[26].

Στην Αχρίδα λοιπόν επικρατούσε ο φόβος εξαιτίας των ταραχών στην περιοχή του Μόκρου —που όπως μας πληροφορεί ο συγγραφέας— ήταν τμήμα της Αχρίδας. Υπαίτιος ήταν κάποιος αποστάτης που ο Θεοφύλακτος τον ονομάζει *δούλο*. Το όρος Βαγορά που τοποθετείται ανάμεσα στα όρη του Δυρραχίου και των Βουλγαρικών βουνών ήταν υπό την κυριαρχία του *δούλου*. Πρέπει να τονιστεί εμφατικά ότι η πηγή είναι κατηγορηματική. Σ' αυτή την περιοχή ο *δούλος* στηριζόταν συνολικά από τον τοπικό πληθυσμό (*συνόλως εἰπεῖν, πάντῃ κακὸν κακῷ ἐστήρικται*). Ο αυτοκράτορας όμως τιμώρησε αυτούς τους αγνώμονες και τον αποστάτη στέλνοντας τον πρωτοστράτορα Μιχαήλ, ο οποίος κατάφερε να καταστείλει το επαναστατικό αυτό κίνημα. Έτσι με τη θέληση του Θεού, κατά τον Θεοφύλακτο, ο *δούλος* που ποθούσε να γίνει βασιλιάς δεν τα κατάφερε.

Από την αφήγηση προκύπτουν δύο ερωτήματα. Ποιος μπορεί να είναι ο *δούλος* και ποιος ήταν ο πληθυσμός που τον βοήθησε στην εξέγερσή του; Θα προσπαθήσουμε να προτείνουμε απαντήσεις πιο κάτω. Η πρώτη δυσκολία που αντιμετωπίζουμε αφορά στο θέμα της χρονολόγησης. Είναι άγνωστο πότε έλαβε χώρα αυτό το επαναστατικό κίνημα. Η χρονολόγηση της επιστολής είναι προβληματική. Ο Ζ. Σ. Σενέ εισηγείται ότι πρέπει να έγινε μετά το

25. Θεοφύλακτος, *Discours*, σ. 553.1-554.28 - Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σ. 88.
26. Θεοφύλακτος, *Lettres*, σ. 555.29-44.

1085[27], ενώ ο εκδότης των επιστολών Π. Γκωτιέ εισηγείται το 1107/8[28]. Ο Γκωτιέ στηρίζει αυτή τη χρονολόγηση στην πεποίθησή του ότι ο *δούλος* δεν είναι άλλος από τον γνωστό σταυροφόρο Βοϋμούνδο. Ο συγκεκριμένος μελετητής συνδέει τον όρκο υποταγής στον αυτοκράτορα και την άφιξη του Λατίνου σταυροφόρου στις 9 Οκτωμβρίου του 1107 στην Αυλώνα και κατόπιν στην περιοχή του Δυρραχίου[29]. Αντίθετα ο Σενέ εκφράζει την άποψη ότι το ίδιο το κείμενο δεν δίνει καμία τέτοια ένδειξη ότι πρόκειται για τον Βοϋμούνδο[30]. Επιπλέον ο Σενέ θεωρεί ότι αυτοί που στήριξαν το *δούλο* —όποιος κι αν ήταν αυτός— ήταν οι Βογομιλικοί πληθυσμοί[31].

Επειδή ακριβώς το θέμα προσφέρεται για ερμηνείες θα επιχειρήσουμε να δώσουμε κι εμείς μία. Γνωρίζουμε ότι οι επιστολές που έγραψε ο Θεοφύλακτος πριν από το 1105 προς το Μεγάλο Δομέστικο Ανδριανό καυτηριάζουν τη σκληρή στάση των φοροεισπρακτόρων —που εν πολλοίς προκάλεσε η φορολογική πολιτική του Αλεξίου Κομνηνού— οι οποίοι αφαιμάζουν τους πληθυσμούς της εκκλησιαστικής περιφέρειας του συγγραφέα[32]. Σύμφωνα με την Μ. Μάλλετ ο Θεοφύλακτος αφηγείται τα αποτελέσματα της φορολογίας όπου θρασύτητα και απληστεία είχε καταλάβει τους πράκτορες συλλογής των φόρων που κατέστρεφαν αντί να συλλέγουν[33].

Χαρακτηριστικά ο Θεοφύλακτος, στην επιστολή 79, που στέλνει σε άγνωστη χρονολογία, προς το δομέστικο Ανδριανό καταγγέλει ότι οι φορολόγοι κυριεύθηκαν από *τὴν ὕβριν τῆς πλεονεξίας καὶ τὴν ἀναίδειαν*, ώστε συμπεριφέρονται σαν εκπορθητές και δεν υπολογίζουν ούτε θείους ούτε βασιλικούς νόμους *τὰ δὲ τοῦ λαοῦ τῶν χριστιανῶν ἀγόμενα καὶ φερόμενα, μὴ ὄντος λυτρουμένου μηδὲ σώζοντος, πᾶσα μὲν σωτηρίας ἐλπὶς περιήρητο, ἦν πνεῦμα ψυχῆς συμφοραῖς ἐμπαγείσης, εἰπών τις, οὐχ ἁμαρτήσεται, πάντες δὲ λογισμοὶ διελύθησαν καὶ νεκρωθεὶς ἐκείμην τῇ ἀπογνώσει τῆς τοῦ κακοῦ διορθώσεως*[34]. Συμπεραίνουμε δε και από τα όσα αναφέρει στην επιστολή του προς τον Μιχαήλ Ιταλικό ο Θεόδωρος Πρόδρομος, σύμφωνα με αυτά που του έχει διαμηνύσει με τον ιερέα Μιχαήλ, ότι η φτώχεια και η εξαθλίωση βασίλευε και στην περιοχή της Φιλιππούπολης[35]. Επιπλέον ο Γεώργιος Τορνίκης στα 1155/6, σε επιστολή του προς τον Αλέξιο Δούκα, δούκα του Δυρραχίου και της

27. J. C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, σ. 95.
28. Θεοφύλακτος, *Discours*, σ. 36· Θεοφύλακτος, *Lettres*, σσ. 106-108.
29. Θεοφύλακτος, *Lettres*, σ. 107.
30. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 95.
31. Cheynet, *Pouvoir*, σ. 95.
32. Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σσ. 84-86.
33. Mullett, *Theophylact*, σ. 131.
34. Θεοφύλακτος, *Lettres*, σ. 419.8-18.
35. Browning, *Italicus*, σ. 287.7 κ.ε.

Αχρίδας, περιγράφει την τρομερή κατάσταση που κυριαρχεί στην περιοχή της Αχρίδας. Ανάμεσα σ' άλλα αναφέρει: *τὰ νῦν δέ, φωνὰς ἤδη τῶν φορολόγων ἐνωτιζόμενος καὶ καλαμώσεις πρακτόρων...*[36].

Από την άλλη, στην Κύπρο, ο αρχιεπίσκοπος του νησιού κατά τα έτη 1107-1110, Νικόλαος Μουζάλων, σταλμένος και πάλι από τη Κωνσταντινούπολη, στο έμμετρο κείμενο της παραίτησής του αναφέρει ότι οι Κύπριοι καταπονούνται *φόρων βαρῶν δώρων τε*[37], ενώ όλο το ποίημά του αποτελεί ένα κατηγορητήριο κατά του δημοσίου και των φορολόγων[38]. *Οἱ λαχόντες τὰς ἐκεῖ κατοικίας, / ταλάντεροι μένουσι καὶ τοῦ Ταντάλου, / νίκας ἀεθλεύουσι τὰς τῶν Ἀρκάδων / ἀμῶντες οὐκ ἐσθίουσιν, ὦ κενοῦ κόπου! / τρυγῶντες οὐ πίνουσιν, ὦ πικροῦ πόνου! / ἔχοντες οὐκ ἔχουσιν, ὦ πλούτου ξένου / πράκτορσιν ἀλάστορσι συντηρουμένου! / τὰς χείρας εὑρύνουσιν ὡς Ἅδου στόμα, / χαλῶσιν ἀμφίβληστρα μέχρι πυθμένος, / ὡς μηδὲν αὐτοὺς μηδὲ μικρὸν ἐκφεύγῃ*, γράφει ο Μουζάλων[39]. Η Β. Νεράντζη-Βαρμάζη, έχοντας εξετάσει τα κείμενα του Θεοφύλακτου και του Μουζάλωνα παράλληλα, παρατηρεί ότι η βαριά φορολογία της αγροτικής παραγωγής ήταν το κύριο πρόβλημα τόσο για τους κατοίκους της Αχρίδας όσο και για τους κατοίκους της Κύπρου[40].

Η εικόνα που παρουσιάζουν οι δύο βυζαντινές επαρχίες είναι κοινή. Όπως αναφέρει και ο Δ. Ομπολένσκυ η απομύζηση των επαρχιών προς όφελος της πρωτεύουσας, που προκάλεσε η σκληρή οικονομική πολιτική της κυβέρνησης του Αλεξίου Κομνηνού και, σε συνδυασμό με το πλέον σύνηθες σύστημα της εκμίσθωσης των φόρων, γινόταν αβάστακτη για τις προφυλακές της αυτοκρατορίας[41]. Οι ομοιότητες όμως ανάμεσα στην Κύπρο και τη Μακεδονία δεν σταματούν εδώ. Και οι δύο περιοχές βρίσκονται υπό κατηγορία

36. Τορνίκης, Επιστολές, J. Darrouzès, «Georges et Dèmètrios Tornikès», *Lettres et discours*, Paris 1970, σ. 164.8-9.

37. Νικολάου Μουζάλωνος, «Στίχοι εν τη παραιτήσει αυτού γενόμενοι», έκδ. Σ. Δοανίδου, *Ελληνικά* 7 (1934) 136.889.

38. Οι κοινωνικές προεκτάσεις του ποιήματος και τα στοιχεία που αντλεί κανείς από αυτό έχουν αναλυθεί από τους Maas - Dölger. Βλ. Maas - F. Dölger, «Zu dem abdankungsgedicht des Nikolaos Muzalon», *Byzantinsche Zeitschrift* 35 (1935) 2-14.

39. Μουζάλων, *Στίχοι*, σ. 119.274-283.

40. V. Neratzi-Varmazi, «The identity of the Byzantine province in the 12th century», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Λευκωσία)* 23 (1997) 11. Η εικόνα βέβαια αυτή είναι λίγο πολύ κοινή στη βυζαντινή επαρχία. Βλ. A. Kazhdan, «The peasantry», *The Byzantines*, ed. G. Cavallo, Chicago - London 1997, σ. 65. Ωστόσο, δεν είναι τυχαίο το ότι όπου μαρτυρείται παρουσία αιρετικών διδασκαλιών εκεί υπάρχουν αναταραχές και εξεγέρσεις.

41. Obolensky, *Προσωπογραφίες*, σσ. 84-85. Το ζήτημα βέβαια θα μπορούσε να είναι και ζήτημα σύγκρουσης τάξεων εξαιτίας και της εξάπλωσης της μεγάλης γαιοκτησίας εις βάρος της μικρομεσαίας. Αυτό έχει καταγραφεί ως τύπος εξεγέρσεων και ως κοινωνιολογικό φαινόμενο. Βλ. Weber, *Society*, σσ. 303-304: *...the juxtaposition of property classes may lead to revolusionary conflict...*

για παρέκκλιση από την επίσημη Ορθοδοξία. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην Κύπρο συζητούνταν οι αιρετικές διδασκαλίες που συγκλόνισαν την αυτοκρατορία το 12ο αιώνα, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό που οδηγούσε σε έντονη καχυποψία η οποία εκδηλώθηκε ακόμη και προς το πρόσωπο ενός ερημίτη, που είχε τη φήμη αγίου, του Νεόφυτου[42]. Επιπλέον, το 12ο αιώνα το νησί συγκλονίζεται από βίαιες εκδηλώσεις ενάντια στις βυζαντινές αρχές[43]. Τα επίσημα κείμενα καταδικών των διαφόρων αιρετικών διδασκαλιών εκφράζουν ανάγλυφο το φόβο της διοικούσας Εκκλησίας και του κράτους να μην παρασυρθούν οι απλούστεροι[44]. Πού όμως μας οδηγεί αυτό; Στη θεωρία που θεωρεί τις θρησκευτικές ιδεολογίες ως μέσο καταπίεσης των υπάλληλων στρωμάτων[45].

Τα στοιχεία αυτά σε σύζευξη, μας οδηγούν στη βάσιμη υπόθεση ότι η εξέγερση των Βογομίλων της περιοχής της Αχρίδας με την υποκίνηση του *δούλου*, δεν πρέπει να συνδέεται με τη δράση του Βοϋμούνδου στην περιοχή, αλλά με τα φαινόμενα που προαναφέραμε. Το παράλληλο της Κύπρου αποτελεί σημαντική ένδειξη. Μικρή αμφιβολία θα πρέπει να διατηρεί κανείς για το ότι η εξέγερση, στην οποία αναφέρεται ο Θεοφύλακτος, είχε πρωταγωνιστή όχι τον επονομαζόμενο «δούλο», αλλά τους απείθαρχους Βογόμιλους. Το ότι αναφέρεται στον ηγέτη της εξέγερσης με την ονομασία «δούλος» δείχνει μάλλον ότι αγνοούσε το όνομά του. Το θεωρούμε απίθανο να μην γνώριζε ο Θεοφύλακτος το όνομα του Βοϋμούνδου, παρότι έφυγε απ' την Κωνσταντινούπολη πριν την έλευση των Σταυροφόρων (1095). Πρόκειται πιθανόν για

42. Δημοσθένους, *Κύπρος*, σσ. 140-141. Για τον άγιο Νεόφυτο τον Έγκλειστο βλ. ενδεικτικά C. Galatariotou, *The making of a Saint. The life, times and sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991.

43. Α. Δημοσθένους, «"Το έθνος των Κυπρίων". Ιδεολογικές τάσεις στη βυζαντινή Κύπρο», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών (Λευκωσία)* 27 (2001) 40-41, 44-49.

44. Στο κείμενο της καταδίκης του Ιωάννη Ιταλού ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός προφασίζεται ότι βασικό του μέλημα ήταν η *ἀσφάλεια τῶν χριστιανῶν καὶ μὴ συναρπάζονταί τινες τῶν ἁπλουστέρων ταῖς τοιαύταις κενοφωνίαις καὶ ματαιότησι...* [Βλ. J. Gouillard, «Le procès official de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus», *Travaux et Memoires* 9 (1985) 157.403-405]. Ο ίδιος αυτοκράτορας σε έδικτο που εξέδωσε στα 1107 αναφερόμενος στους διδασκάλους αναφέρει: *Ἐπιβλεπέτωσαν δὲ καὶ τὰς γειτονίας, μὴ μόνον διδάσκοντες τὸν λαὸν καὶ ὑποτιθέντες ἅπασι τὸ καλόν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἴσως διαβεβλημένου βίου εὑρισκομένους ἀναστέλλοντες, πότε μὲν διὰ συμβουλῆς ὡς τὴν τοῦ λόγου δύναμιν ἔχοντες, ποτὲ δὲ δι' ἀναφορᾶς αὐτῶν μέν εἰς τὸν ἁγιώτατον πατριάρχην, ἐκείνου δὲ εἰς τὴν βασιλείαν μου ἤ καὶ τοὺς ἐν τῇ μεγαλοπόλει διοικοῦντας ἀρχάς, ὅτε καὶ χειρὸς δηλονότι καὶ ἐξουσίας δεῖται τὸ πρᾶγμα πολιτικῆς.* (Βλ. P. Magdalino, «The reform edict of 1107», *Alexios I Komnenos. Papers*, ed. M. Mullett - D. Smythe, Belfast 1996, 193.227-233).

45. A. P. Cheater, *Social anthropology*, χ.τ. 1995, σ. 265: *...(religious) ideologies as the false consciousness pedled by the ruling class to ensure the compliance of workers in their own oppression.*

κάποιον όντως άγνωστο Βογόμιλο που πρωτοστάτησε σ' αυτή την εξέγερση. Βλέπουμε λοιπόν ότι οι αιρέσεις —και ειδικά αυτή των Βογομίλων— έχουν και κοινωνικές προεκτάσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι μπόρεσαν να ευδοκιμήσουν και να εδραιωθούν σε όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα, παρόλα τα σκληρά μέτρα καταστολής που έλαβε η αυτοκρατορική και πατριαρχική αρχή ενάντια στις αιρέσεις και ιδιαίτερα ενάντια στους Βογόμιλους.

Η δογματική ετερότητα, δηλαδή οι αιρετικές διδασκαλίες, ήταν απλά η πρόφαση των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, των *απλουστέρων*, να εκδηλώσουν την αμφισβήτησή τους ενάντια στις βυζαντινές αρχές. Κάτω από τη δυσαρέσκεια και την αμφισβήτηση βρίσκεται η τάση για υπονόμευση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων. Η ανατροπή, που πάντα υφέρπει στο μυαλό των Βογομίλων και των άλλων μη προνομιούχων πληθυσμών της αυτοκρατορίας, οδηγεί τις μάζες αυτές σε απείθαρχες συμπεριφορές και εξεγέρσεις, όπως εκείνες που παρατηρούνται στην Κύπρο ή όπως αυτή του «δούλου». Φαίνεται ότι αυτό που ένοιαζε δεν ήταν τόσο η δογματική αμφισβήτηση της Ορθοδοξίας μέσα από τις αιρετικές διδασκαλίες, αλλά το ότι αυτές έδιναν το πρόσχημα για εξέγερση.

Το σχήμα αυτό δεν αποτελεί ιστορικό unicum, αφού θα μπορούσε να βρει κανείς ιστορικά παράλληλα. Πρόκειται για ένα κίνητρο στη σύσταση κοινωνικών κινημάτων που ονομάστηκε «ηθική οικονομία» και έχει να κάνει ακριβώς με τις συλλογικές νοοτροπίες. Οι αγρότες και γενικότερα τα υπάλληλα στρώματα μπορεί ακριβώς να αποτελούν το αντιστασιακό κρηπίδωμα ενός κοινωνικού κινήματος[46]. Ας μην μας διαφεύγει άλλωστε πως η ιστορία των νοοτροπιών είναι σε σημαντικό βαθμό η ιστορία των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων[47]. Κάποιοι μάλιστα αποστασιοποιούν τόσο πολύ τη λαϊκή κουλτούρα, που μιλούν για «λαϊκή θρησκεία»[48]. Προσπάθεια ανίχνευσης αυτής της λαϊκής θρησκείας το 12ο αιώνα έχει γίνει από τον Π. Μπολιόνι[49]. Η μελέτη του όμως περιορίστηκε στην εξαγωγή συμπερασμάτων μέσα από τις δυ-

46. J. Scott, *The moral economy of the peasant: Rebellion and subsistence in Southeast Asia*, Yale 1976· E. P. Thomson, «The moral economy of the English crowd in the Eighteenth century», *Past and Present* 50 (1971) 76-136.

47. M. Agulhon, *Leçon inaugurale: Chaire d'histoire contemporaine*, Paris 1986, σ. 28. Γενικά για τα κινήματα των φτωχών βλ. F. F. Piven - R. A. Cloward, *Poor people's movements: why they succeed, how they fail*, New York 1977.

48. S. Tarrow, «Mentalities, political cultures and collective action frames», *Frontiers in social movement theory*, ed. A. D. Morris - C. McClurg Mueller, Yale 1992, σσ. 174-202, 181· R. Chartier, «Le monde come représentation», *Annales Economie - Societé - Civilization* 44 (1989) 1505-1520.

49. P. Boglioni, «La religion populaire dans les collections canoniques occidentales de Burchard de Worms à Gratien», *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα*, έκδ. Ν. Οικονομίδης, Αθήνα 1991, σσ. 335-356.

τικές συλλογές των κανόνων μόνο, αλλά όπως σημειώνει ο συγγραφέας στην καταληκτήρια φράση του, η λαϊκή θρησκεία είναι σημαντικό εργαλείο για να αντιληφθεί κανείς την παγκόσμια εξέλιξη της εκκλησιολογίας, της κουλτούρας και της κοινωνίας[50].

Τα συμπεράσματα της δικής μας έρευνας συνοψίζονται, μετά από όσα έχουν ειπωθεί στα εξής:

1. Ο ανώνυμος «δούλος», που κατά τον Θεοφύλακτο ήταν ο ηγέτης της εξέγερσης στην περιοχή της Αχρίδας, ταυτίζεται πιθανότατα με κάποιο επιφανές μέλος της κοινότητας των Βογομίλων.
2. Η εξέγερση του «δούλου» αποτελεί μια ακραία έκφανση του γνωστού βογομιλικού αντιβυζαντινισμού. Οι Βογόμιλοι στρέφονται ενάντια σε κάθε τι βυζαντινό και κυρίως απέναντι στους θεσμούς, με βασικότερο αυτό του αυτοκράτορα. Έτσι, ο επικεφαλής της εξέγερσης επεδίωξε την αντικατάσταση της αρχής του βυζαντινού ηγεμόνα.
3. Η κοινωνική δυσαρέσκεια για τα σκληρά οικονομικά μέτρα ωθεί σε ομαδοποιήσεις που εκφράζουν αμφισβήτηση απέναντι στους εκπροσώπους και στυλοβάτες του βυζαντινού οικοδομήματος, δηλαδή τον αυτοκράτορα και την Εκκλησία. Έτσι, η υπονόμευση της Εκκλησίας και του δόγματος αντανακλά στο πρόσωπο του αυτοκράτορα και το αντίστροφο.
4. Το 12ο αιώνα λαμβάνει χώρα μια σύγκρουση ανάμεσα στο βυζαντινό κατεστημένο και στις δυνάμεις της αλλαγής. Η ανατροπή, βασικό ζητούμενο των υπάλληλων στρωμάτων σε όλη τη βυζαντινή οικουμένη, δεν επιτυγχάνεται ποτέ εξαιτίας των προηγμένων, αλλά και ιδιαίτερα σκληρών, μεθόδων της καταστολής.

50. Boglioni, Religion, σ. 356.